

Asatova Dildora G'ulomjon qizi
Toshkent Arxitektura va qurilish Universiteti

O'ZBEKISTON HUDUDIDA ENG QADIMGI ARHITEKTURA OBYEKTLLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekiston hududida joylashgan eng qadimgi arxitektura obyektlariga bag'ishlangan. O'zbekiston Markaziy Osiyoning eng qadimiy madaniyat va sivilizatsiya markazlaridan biri hisoblanadi. Maqolada antik davrlardan boshlab, o'rta asrlargacha bo'lgan davr arxitekturasi rivojlanishi va uni ifodalovchi me'morchilik yodgorliklari tahlil qilinadi. Xususan, Afrosiyob, Qal'a qal'alar majmuasi, Poykent, Varaxsha kabi qadimiy shaharlardagi me'moriy obidalar o'rganiladi. Ushbu yodgorliklarning arxitekturaviy jihatlari, tarixi, ular orqali jamiyat hayotidagi o'zgarishlar va san'at rivoji yoritib beriladi. Mazkur maqola arxitektura, madaniy meros va tarixiy yodgorliklarni o'rganishga qiziquvchi tadqiqotchilar uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, qadimiy arxitektura, madaniy meros, Afrosiyob, Qal'a qal'alar majmuasi, Poykent, Varaxsha, me'moriy yodgorliklar, tarix, arxitekturaviy rivojlanish, Markaziy Osiyo, san'at.

O'zbekiston Markaziy Osiyoning boy tarixiy va madaniy merosini o'zida mujassamlashtirgan hududlardan biri hisoblanadi. Ushbu mintaqada qadimdan rivojlangan sivilizatsiyalar qad rostlagan, ular o'z izlarini nafaqat madaniyat va san'at, balki me'morchilikda ham qoldirganlar. O'zbekiston hududida joylashgan eng qadimgi arxitektura obyektlari bu yerda istiqomat qilgan xalqlarning tarixiy rivojlanishi, diniy e'tiqodi, ijtimoiy tuzilishi va iqtisodiy salohiyatini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Birinchi navbatda, O'zbekistonning qadimgi arxitektura yodgorliklari ichida Afrosiyob shahrini tilga olish kerak. Afrosiyob – Samarqandning shimolida joylashgan qadimiy shahardir. Bu yerda eramizdan avvalgi IV asrdan boshlab bir qancha sivilizatsiyalar yashab, o'z madaniyatini shakllantirgan. Afrosiyob xarobalari zamonaviy arxeologik izlanishlar orqali ko'plab ma'lumotlarni ochib beradi. Bu yerdagi devoriy suratlar va binolar qoldiqlari Samarqandning qadimgi davrlardagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Shuningdek, qadimgi shaharlar va qal'alar majmualari – Poykent, Varaxsha va Qal'a qal'alar majmuasi – ham alohida e'tiborga loyiq. Poykent – Buxoro viloyatidagi qadimiy shahar bo'lib, u Buyuk Ipak yo'lida muhim savdo markazi bo'lgan. Ushbu shahar arxeologik qazishmalari orqali ochilgan inshootlar o'sha davrdagi iqtisodiy hayotning rivojlanganligini aks ettiradi. Varaxsha esa Buxoro yaqinidagi qadimiy shahar bo'lib, u eramizning birinchi asrlariga tegishli me'moriy yodgorliklari bilan mashhur. Varaxsha saroyi va ibodatxonalari o'sha davrning diniy va siyosiy ahvolini yoritadi.

O'zbekistonning me'moriy merosi faqat tashqi go'zallikni emas, balki zamonlar o'tgan sayin xalq hayoti va e'tiqodining qanday o'zgarib, rivojlanganini ham namoyon etadi. Misol uchun, Zardushtiylik va Buddaviylik davrlarida yaratilgan inshootlar, ular orqali berilgan diniy va madaniy ma'nolarni o'rganish juda muhimdir. Bu yodgorliklar orqali O'zbekistonning qadimgi davrlardagi turmush tarzi, me'moriy uslubi, diniy amaliyotlari haqida kengroq tasavvur hosil qilish mumkin.

Umuman olganda, O‘zbekistonning qadimiy arxitektura obyektlari Markaziy Osiyo tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu me‘moriy yodgorliklar insoniyat madaniy merosining qimmatli qismini tashkil qiladi va ularni o‘rganish nafaqat ilmiy, balki madaniy jihatdan ham ahamiyatlidir. Shu bois, ushbu obyektlarni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish har birimizning burchimizdir. Bu yodgorliklar O‘zbekistonning nafaqat tarixiy, balki dunyoviy merosining qadrini yana bir bor yuksaltiradi.

O‘zbekistonning qadimiy arxitektura obyektlari faqat tarixiy yodgorliklar bo‘lib qolmasdan, ular mamlakatning milliy o‘zligini va madaniy boyligini ham namoyish etadi. Bu obyektlar nafaqat mahalliy aholi, balki butun dunyo tadqiqotchilari va sayyohlari uchun qiziqarli. O‘zbekistonning har bir hududi o‘ziga xos arxitektura yodgorliklari bilan mashhur bo‘lib, ularning har biri alohida tarixiy davr va madaniy rivojlanish bosqichini aks ettiradi.

Afrosiyob shahri

Afrosiyobning tarixiga nazar tashlaganda, u eramizdan avvalgi IV asrdan eramizning XIII asrigacha yashab turgan qadimiy Samarqandning ilk markazi bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin. Afrosiyobning arxeologik yodgorliklari turli sivilizatsiyalarning izlarini o‘zida saqlab qolgan. Bu shaharning qadimiy devoriy suratlari orqali o‘sha davr aholining diniy e‘tiqodlari, savdo-sotiq va siyosiy aloqalari haqida ko‘p ma‘lumot olish mumkin. Devoriy rasmlar orasida savdo karvonlari, podshohlik marosimlari va xalq hayoti tasvirlari alohida ajralib turadi. Shu tariqa, Afrosiyob Sharq va G‘arbning madaniy almashinuvi joyi bo‘lganligini ham isbotlaydi.

Poykent

Buxoro yaqinida joylashgan Poykent shahri ham tarixiy va arxitektura obyektlari orasida o‘zining muhim o‘rniga ega. Poykent shahri eramizdan avvalgi II ming yillikdan eramizning IX asriga qadar rivojlangan. Shaharning ijtimoiy va madaniy rivojlanishi Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan keng savdo-sotiq munosabatlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan turar-joylar, ibodatxonalar va savdo do‘konlari ushbu shahar madaniyatining rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Varaxsha

Varaxsha Buxoro vohasining qadimiy shahri bo‘lib, Buxoro amirlarining dastlabki qarorgohi hisoblangan. Ushbu shahar Buddizm va zardushtiylik davrlarida muhim diniy va ma‘muriy markazlardan biri bo‘lgan. Varaxsha qoldiqlarida topilgan devoriy suratlar va arxitektura elementlari o‘sha davr madaniy hayotining yuqori darajada bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, saroyning ichki qismlari turli rangli suratlar bilan bezatilgan bo‘lib, ular Buddaviylik va Zardushtiylik dinlarining tasviriy san‘atdagi ifodalarini aks ettirgan.

Qal’a qal’alar majmuasi

O‘zbekiston hududidagi yana bir muhim arxitektura yodgorliklari Qal’a qal’alar majmuasidir. Xorazm vohasidagi Ellikqal’a hududi o‘z nomini bu yerda joylashgan ko‘plab qadimiy qal’alardan olgan. Ushbu qal’alar eramizdan avvalgi VI–III asrlarda qurilgan bo‘lib, ular Xorazm davlatining mustahkam mudofaa tizimini tashkil qilgan. Qal’alar orasida Topraqqal’a, Ayazqal’a, Qirqqal’a kabi yodgorliklar alohida ahamiyatga ega. Topraqqal’a qadimgi Xorazm shohlarining qarorgohi bo‘lgan va u yerdan topilgan boy tarixiy materiallar orqali Xorazm davlatining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini tasvirlash mumkin.

Minor va ibodatxonalar

O‘zbekiston hududidagi qadimiy arxitektura yodgorliklari orasida qadimiy minora va ibodatxonalar ham alohida o‘ringa ega. Xususan, Surxondaryo viloyatidagi Fayoztepa buddaviylik ibodatxonasi yoki Qashqadaryodagi Zangtepa ibodatxonasi kabi qadimiy diniy inshootlar O‘rta Osiyo diniy hayotining ilk davrlarini yoritishga yordam beradi. Ushbu inshootlar o‘sha davr aholisining diniy e‘tiqodlari, madaniy amaliyotlari va san’atdagi yutuqlarini namoyon etadi.

O‘zbekiston hududida joylashgan qadimiy arxitektura obyektlari o‘z davrining madaniy, diniy va siyosiy hayotini yorituvchi noyob yodgorliklardir. Bu obyektlar nafaqat milliy tarix uchun muhim, balki butun dunyo madaniy merosining bir qismi hisoblanadi. Ushbu yodgorliklarni o‘rganish va asrash kelajak avlodlar uchun katta ahamiyatga ega. Shu bois, O‘zbekistonning boy arxitektura merosini tadqiq qilish va targ‘ib qilish juda zarur bo‘lib, bu madaniy meros kelajak avlodlarga ham yetkazilishi lozim.

O‘zbekiston hududidagi qadimiy arxitektura obyektlari haqida ko‘proq bilish uchun ushbu hududlar tarixini chuqurroq o‘rganish zarur. Bu yodgorliklar nafaqat o‘z davrining me‘moriy yutug‘i, balki o‘sha davr ijtimoiy va siyosiy ahvoning ifodasi sifatida ham qiziqish uyg‘otadi. Quyida yana bir nechta muhim ma‘lumotlar keltirilgan.

Toprakqal’a va Ko‘hna Urganch

Toprakqal’a qadimiy Xorazm davlatining yirik siyosiy va madaniy markazlaridan biri bo‘lgan. Eramizning III-IV asrlarida qurilgan bu shahar o‘zining gumbazli binolari, saroylari va ibodatxonalari bilan mashhur edi. Qazishmalar davomida aniqlangan saroy devoriy suratlari va relieflar shahar hukmdorlari va diniy marosimlar haqida ko‘p ma‘lumotlar beradi. Shuningdek, bu yerda savdo yo‘llari kesishgan bo‘lib, Toprakqal’a o‘z davrida xalqaro aloqalarning muhim markazi bo‘lgan.

Ko‘hna Urganch esa Xorazmning o‘rta asrlar davridagi eng katta va muhim shaharlaridan biridir. XIII asrda mo‘g‘ullar tomonidan vayron qilinganiga qaramay, shaharning minora, maqbara va madrasalari hanuz saqlanib qolgan. Urganchdagi Kutlug‘ Timur minorasi va Turabek Xonim maqbarasi O‘rta Osiyo me‘moriy san’atining ajoyib namunalaridir. Bu yodgorliklar O‘rta asr Xorazm arxitekturasining ulug‘vorligini va islomiy madaniyatning bu hududda chuqur iz qoldirganini ko‘rsatadi.

Ellikqal’a qal’alari

Ellikqal’a nomi bilan tanilgan Xorazm viloyatidagi qadimiy qal’alar majmuasi qirqdan ortiq mudofaa inshootlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu qal’alar orasida eng mashhurlari Ayazqal’a, Qizilqal’a va Gyaurqal’a hisoblanadi. Ayazqal’a eramizdan avvalgi III–II asrlarda qurilgan bo‘lib, u o‘sha davr Xorazm davlatining mudofaa tizimini ifodalaydi. Qal’alar mudofaa devorlari, minoralar va ichki joylashuvlari bilan e‘tiborga sazovor. Ular orqali qadimiy harbiy arxitektura va mudofaa strategiyalarini o‘rganish mumkin.

Kesh (Shahrisabz) arxitektura obidalari

Shahrisabz (qadimiy nomi Kesh) O‘rta Osiyoning yana bir muhim madaniy va tarixiy markazi bo‘lib, Amir Temur davrida o‘zining me‘moriy yodgorliklari bilan dunyo miqyosida tanilgan. Bu yerda joylashgan Oqsaroy saroyi Amir Temur tomonidan qurilgan bo‘lib, u ulkan darvozalar va naqshinkor peshtoqlari bilan mashhur. Shahrisabzdagi Ko‘ksaroy va Amir Temur maqbarasi singari binolar esa bu shaharni o‘rta asrlardagi yirik arxitektura markazlaridan biriga aylantirgan.

Tarixiy arxitektura yutuqlari

O‘zbekiston hududidagi qadimiy arxitektura obyektlari ko‘plab inshootlar bilan cheklanmaydi. Bu obidalar orasida Zardushtiylik davriga oid ibodatxonalar va Buddaviylik davriga tegishli monasterlar ham katta ahamiyatga ega. Masalan, Surxondaryo viloyatida joylashgan Fayoztepa buddaviylik monastiri eramizning birinchi asrlariga oid bo‘lib, u Buddizmning O‘rta Osiyoda keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Monastir qoldiqlarida topilgan tasvirlar va haykallar o‘sha davrning diniy e‘tiqodlari haqida boy ma’lumot beradi.

Buddaviylik izlari

Buddaviylik qadimda O‘zbekiston hududida keng tarqalgan dinlardan biri bo‘lgan. Bu dinning izlari Termiz yaqinidagi Fayoztepa va Karatepa yodgorliklarida saqlanib qolgan. Fayoztepa monastiri eramizning birinchi asrlariga oid bo‘lib, u Buddizmning O‘rta Osiyoga kirib kelgan dastlabki izlaridan biri hisoblanadi. Fayoztepa devorlarida Buddha hayotiga oid tasvirlar, ibodat qilayotgan odamlar va diniy sahnalar aks ettirilgan. Karatepa esa qadimiy buddaviylik madaniyati va san’atining yana bir yirik markazi bo‘lib, unda ko‘plab monastirlar va ibodatxonalar joylashgan.

O‘zbekistonning qadimiy arxitektura obyektlari xalqaro miqyosda ahamiyatli madaniy meros bo‘lib, ular nafaqat o‘zining tashqi go‘zalligi, balki tarixiy va madaniy ahamiyati bilan ham diqqatga sazovor. Har bir yodgorlik o‘z davrining madaniy, siyosiy va diniy hayotini yoritib beradi. Ushbu arxitektura obyektlarini asrab-avaylash, ularni kelajak avlodlarga yetkazish O‘zbekistonning madaniy merosini saqlab qolish yo‘lida muhim qadamdir. O‘zbekiston qadimiy arxitekturasi orqali dunyo bilan bog‘lanib, o‘z tarixini, boy madaniyatini butun insoniyatga namoyish etishda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yoqubov, I. (2005). O‘zbekistonning qadimiy va o‘rta asr me‘moriy yodgorliklari. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Karimova, M. (2010). Markaziy Osiyo arxitektura yodgorliklari. Samarqand: Sharq.
3. Bongard-Levin, G. M. (1979). Afrosiyob: Drevniy Samarkand. Moskva: Nauka.
4. Masson, M. E. (1951). Drevnie goroda Sredney Azii. Leningrad: Izd-vo Vostochnoy literatury.
5. Sagdullaev, A. (2002). Xorazm va Ellikqal’a arxeologiyasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
6. Pugachenkova, G. A. (1976). Arxitektura drevnego Xorezma. Moskva: Nauka.
7. Rapoport, Yu. A. (1966). Buddiyskaya arxitektura v Sredney Azii. Leningrad: Nauka.